

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

*Горбатенко Ірина Анатоліївна,
кандидат політичних наук, доцент
кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова*

УДК: 32:159.922 (477)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕНТАЛІТЕТ ЯК ЧИННИК
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ**

(Методична розробка лекції до спецкурсу «Політична культура»)

Розглядається поняття «національний менталітет» в контексті суспільно-політичного розвитку України. Проаналізовано концептуальні підходи вчених української діаспори Є.Онацького, О.Кульчицького, Б.Цимбалістого, М.Шлемкевича. Подані визначальні характеристики української ментальності в контексті завдань сучасного державотворення.

Ключові слова: ментальність, національний менталітет, політичний менталітет, національний характер, політична поведінка.

Рассматривается понятие «национальный менталитет» в контексте общественно-политического развития Украины. Проанализированы концептуальные подходы ученых украинской диаспоры Е.Онацкого, А.Кульчицкого, Б.Цимбалистого, Н.Шлемкевича. Представлены определяющие характеристики украинской ментальности в контексте задач современного государственного строительства.

Ключевые слова: ментальность, национальный менталитет, политический менталитет, национальный характер, политическое поведение.

A concept of "national mentality" in the context of socio-political development of Ukraine. Scientists analyzed the conceptual approaches of the Ukrainian diaspora E. Onatskyu, O. Kulchytsky cymbalists B., M. Shlemkevych. Submitted defining characteristics of the Ukrainian mentality, in context of the modern state.

Keywords: mentality, national mentality and political national character, political behavior.

План

1. Поняття ментальності в загальнонауковому і політологічному сенсі
2. Емоційність і світовідчужання українців у наукових підходах Євгена Онацького і Олександра Кульчицького
3. Психологія народної душі у творчому доробку Богдана Цимбалістого і Миколи Шлемкевича
4. Визначальні характеристики української ментальності в контексті завдань сучасного державотворення

У сучасній політології, насамперед у постсоціалістичних державах спостерігається тенденція до поширення наукових студій, пов'язаних з дослідженням національного характеру через здійснення всебічного аналізу національного і політичного менталітету як чинника, здатного вирішальним чином впливати на перебіг сучасних суспільно-політичних процесів і на результати суспільно-політичної модернізації. З огляду на це, пропонується проблема є надзвичайно важливою у контексті викладання спеціальних навчальних курсів, присвячених проблемам політичної свідомості, культури та ідеології.

1. Поняття ментальності в загальнонауковому і політологічному сенсі. Поняття «менталітет» або «ментальність», в річищі якого розвивається вказана тенденція, запроваджене в суспільні науки на початку ХХ ст. представниками історико-психологічного і культурно-антропологічного напрямків суспільної думки, які входили до французької школи «Аннали», Л.Леві-Брюлем, Л.Февром, М.Блоком та деякими іншими. Що ж означає цей термін? Слово «ментальність» пов'язане з такими його латинськими аналогами як розумовий, розум, думка або інтелект. У англійській мові слово *mentality* означає розум, інтелект, розумові особливості, ступінь інтелектуальної енергії, напрям мислення, характер або спрямування інтелекту.

Поняття ментальність використовується, головним чином, для характеристики оригінального способу мислення, складу розуму, спрямування розумової діяльності чи інтелекту певних суспільностей. Так, наприклад, розрізняють менталітет національний (український, російський, грузинський, польський, німецький та ін.); регіональний (скандинавський, латиноамериканський та ін.); менталітет певної соціальної групи, класу, прошарку (дрібнобуржуазний, інтелігентський, маргінальний та ін.). Іноді ментальність може відображати розумові здібності та рівень інтелекту його носіїв (високий, низький, багатий, бідний і т. д.) або політико-ідеологічні уподобання (ліберальний, тоталітарний, демократичний, пролетарський, революційний, реакційний і т. ін.).

З погляду політології означає певний рівень індивідуальної і суспільної свідомості, а також пов'язаний з цим спектр життєвих позицій, культури і моделей поведінки, які претендують на незалежність від офіційно визначених ідеологічних установок і політичних орієнтацій. Подібне визначення передбачає більш-менш стабільний, нормальний розвиток суспільностей. У кризових же для суспільства ситуаціях може виникати небезпека для цілісності менталітету, внаслідок чого з'являються гострі психологічні кризи для членів певної суспільності або групи людей, які призводять не лише до невластивої їм поведінки, а іноді навіть до руйнації усєї соціально-політичної надбудови і навіть до саморуйнації людської спільності. У подібних умовах найчастіше виникають відхилення, які прийнято називати нашаруваннями в ментальності. Однак, дослідження істориків, психологів, соціологів і політологів переконливо свідчать, що для ментальності в її загальному значенні властиве існування стійких характеристик, які майже непідвладні часові. З особливою чіткістю це просліджується на прикладах розвитку держав і державних утворень. Подібні характеристики, як правило, складають суму характеристик, що сприяють цілісності, наступності існування і стійкості поведінки людей певної держави, суспільства. Отже, щоб осягнути феномен українського народу, слід якомога глибше усвідомити ті ознаки, що складають суму стійких потенцій української ментальності.

2. Емоційність і світовідчуження українців у наукових підходах Євгена Онацького і Олександра Кульчицького. З часів запровадження до наукового обігу поняття ментальності й понині на Заході спостерігається бурхливий розвиток досліджень у його річищі. Поряд з ними з'являється також напрям оригінальних досліджень української ментальності вченими української діаспори. Стисло розглянемо найвідоміші з цих еміграційних досліджень, виданих в Україні окремою збіркою під назвою «Українська душа».

Розгляд названих джерел почнемо із статті визначного українознавця Євгена Онацького (1894–1979) «Українська емоційність», у якій вчений глибоко торкається однієї з основних рис української ментальності – емоційності. Проаналізувавши дослідження українських вчених різних часів, він доводить, що емоційність є однією з базових характеристик українського менталітету і у зв'язку з цим формує завдання свого дослідження: «Емоційність – великий дар Божий, бо вона лежить в основі кожного мистецтва, кожної творчості, але в наших руках цей Божий дар перетворився в Божу кару. Від нас залежить повернути їй первісне, творче, а не руйнівне значення». У чому ж виражається первісно-позитивне значення емоційності і якими аргументами спростує

вчений висловлювання деяких дослідників щодо української «надмірної» емоційності як негативної характерної риси української вдачі?

Здорове, емоційне життя, зазначає Онацький, є позитивною ознакою, поскільки не дає окремій особистості втратити свій образ. І, навпаки, -- там «де емоції не відіграють жодної ролі, де панує й логічна смерть, там війна робиться тотальним винищенням, там фінансові інтереси йдуть до своєї цілі через трупи людей, а інтереси держави, себто найчастіше тільки купки людей, що опинилися при владі, доводять до народоббивств, масових винищень населення, як то ми бачили в Україні за штучного голоду 1933 р.»

Позитивне значення емоційного життя вчений вбачає і в тому, що його масовість зменшує можливість зародження небезпечної суспільної хвороби – поширення так званих емоційних паразитів. Емоційний паразитизм може виражатися в наркоманії та пошуках різного роду фальшивих емоцій, скажімо, гладіаторських видовищ у стародавніх римлян. З метою ілюстрації емоційного паразитизму автор наводить розповідь про одну росіянку, яка, сидячи в театрі, пролила сльози над трагічною долею оперного героя, але залишала свого візника весь цей час мерзнути на морозі. Звідси вчений робить висновок, що українська емоційність, яка завдавала нам досі багато шкоди у політичному житті, залишається природною запорукою великої життєздатності й талановитості нашого народу, що не міг себе належно виявити тільки через ненормальні умови нашого життя в поневоленні.

У цьому контексті заслуговує на увагу висновок сучасного українського філософа В.Храмової: «Українець століттями не мав власної держави, а отже – суспільства, що відповідало б його духовним потребам. А тому його особистий, емоційно забарвлений інтерес міг і не збігатися з державним. Переходячи від польського короля на службу, скажімо, до російського царя або й турецького султана, він нікого не зраджував, лишаючись вірним собі, шукаючи такого притулку, де б можна було максимально само реалізуватися через втілення у життя, може, й найактивнішої предметної настанови».

Стаття іншого вченого української діаспори Олександра Кульчицького під назвою «Світовідчуження українця» присвячена проблемі визначення світоприймальних настанов української душі. На його думку, вони «немаловажні, бо люди, що мають різні світосприймальні настанови, живуть тільки сновидно в одному, а на ділі в різних світах». У своїй статті О.Кульчицький передовсім визначає чинники, що вплинули на формування української душі, обумовили певні особливості психічних рис українців. Такими, на думку професора, є расовий, геопсихічний, історичний, соціопсихічний, культуроморфічний та доглибнопсихічний чинники. Зосередимось на аналізі вченим названих чинників, розглянувши їх послідовно.

Дослідивши расові особливості українського антропологічного типу (статуру, форму обличчя, міміку, ритміку рухів і т. ін.), вчений робить висновок, що зовнішні ознаки сформували в українській ментальності такі риси як почуттєва внутрішність, здатність до глибоких переживань, а також надмірні пристрасті, що «час від часу розвантажуються непослідовними і непродуманими виявами». Геопсихічний аспект виховав у душі українців споглядальні настанови, тобто «схильність до почуття любові до безконечного, недосяжного й абсолютного». В історичному аспекті для українців характерне виникнення «межових ситуацій», які виражаються в умовах формування українського етносу перед лицем «загрози смерті», «випадковості», «терпіння», що їх витворила геополітична ситуація України -- «окраїнної, багатой межової смуги поміж Заходом і Сходом». Соціопсихічний аспект української нації виявляє селянську структуру української нації, схильність до творення малих й інтимних груп, спільнот, опертих на «почуттєву близькість». Культуроморфічний аспект формування української душі пов'язаний із периферичністю України щодо Західної Європи. Ця особливість призвела до того, що три великі хвилі ідей, «що злилися в європейському дусі» -- римський католицизм, Ренесанс «як відродження людської особи» і сторіччя Просвітництва із культом науки – «докотилися до України, межової смуги Європи, послаблені та змінюючи свою направленість». І, нарешті, під доглибнопсихічним аспектом О.Кульчицький розуміє «колективне несвідоме» що об'єднує воедино всіх українців.

Найхарактернішим виразом українського колективного несвідомого, на думку вченого, є тип ласкавої, плодючої землі, опертий на віковий спільний досвід співжиття хліборобського народу з доброю Ненькою-Землею.

Всі названі чинники, вважає О.Кульчицький, утворюють разом цілість психічної української структури, для якої найбільш характерними є, по-перше, емоційно-почуттєвий характер української душі, що призводить до формування особливих і неповторних рис української ментальності, якими є прихованість і послаблення соціальної активності. І, по-друге, українцям, на думку вченого, притаманні активно-рефлексивна і безпосередньо рефлексивна настанова. Активно-рефлексивна настанова, яка значною мірою спрямована на насолоду життям, з'являється в душі українця від бажання втекти від суворої дійсності (яка пронизує весь історичний розвиток України) у пошуки кращого світу, самовдосконалення власної душі. І безпосередня рефлексивна настанова відповідає первинності емоційного переживання української душі, прагне до визнання самоцінності теперішності, переживаної миті, скерована проти насильства над безпосередньою дійсністю, що проголошується, як це було за часів більшовицького експерименту, лише шляхом до майбутнього раю.

3. Психологія народної душі у творчому доробку Богдана Цимбалістого і Миколи Шлемкевича. Серйозними спробами сягнути глибин народної душі є дослідження Богдана Цимбалістого і Миколи Шлемкевича. Б. Цимбалістий (1919—1991) у статті «Родина і душа народу» досліджує питання про те як передаються національні риси певного народу із покоління в покоління й приходить до висновку, що основним способом їхньої передачі є культура. Культура не в розумінні «здійснення на якомусь рівні релігійних, моральних, естетичних, політичних вартостей», а «в сенсі антропологічному, тобто якнайширшому, як ціле, яке творить усю «соціальну спадщину людини».

Спираючись на дослідження психології і психіатрії вчений доводить, що особистість, як носій певної культури, формується у ранньому дитинстві. А значить, основним середовищем, що формує характер, вдачу людини, є родина. Окрім особистих прикмет характеру людини, через родину в ранніх роках передаються основи поведінки культурного середовища певної спільності. Отже, не расові, а культурні впливи, передавані через родини, формують ментальність різних народів. Стосовно цієї думки автор наводить ряд промовистих фактів із життя американців і японців. Ось один з них, у якому розповідається про чоловіка, батьки якого – американські місіонери – працювали в Китаї. Після їхньої передчасної смерті хлопчика виховувала китайська родина з глухого села. Всі, хто пізніше зустріли цього чоловіка у США, бачили в ньому більше китайця, ніж американця, поскільки ні його сині очі, ні ясне волосся не справляли такого враження як його манера ходити, типові для китайців рухи рук, вираз обличчя і спосіб мислення. Наведена історія, разом з іншими фактами свідчить, на думку автора, про те, що культурний вплив значно сильніший за біологічну спадщину. Зрештою, він і спонукав цю людину повернутися на постійне життя до Китаю.

«Риси, типові для даної нації, є зумовлені духом людини, який сам є зумовлений усією соціальною структурою і культурою суспільності. Національний характер впливає прямо із способу і роду виховання, яке отримує людина з перших своїх років», -- зазначав Б.Цимбалістий. Вплив, що його зазнає людина з перших років життя, зазначає автор, оформлює в ментальності глибинні і тривалі прикмети. Однак, поряд з цим, вплив на формування ментальності людини відбувається постійно і протягом пізнішого життя. Тільки вплив цей, як правило, відбувається на поверхні психічного життя, тобто культура певної суспільності дає відповіді окремій особистості як поводити себе в тій чи іншій ситуації. Звідси вчений визначає ментальність як своєрідну персоніфікацію культури даної національної спільності, в якій індивід сам є продуктом і носієм даної культури, допомагає продовжувати її і передавати з покоління в покоління в незмінному або мало зміненому вигляді.

Звертаючись у своєму дослідженні до українського національного характеру Б.Цимбалістий зосереджує увагу на одній особливості української родини, що має, на його

думку, вирішальне значення для формування національної вдачі українців. Йдеться про становище жінки, а зокрема жінки-матері в житті й ментальності українців. Стосовно останнього вчений наводить такі аргументи: навіть в умовах еміграції українські жіночі організації активніші і рухливіші, ніж подібні їм у західноєвропейських народів; в нашій літературі «жіночі представниці перевищують нараз чоловіків своїх бойовим духом і мужеським тоном (Леся Українка, О.Теліга, О.Лятуринська); «мабуть рідко в якому фольклорі з'ясовуються так часто ситуації, в яких жінка домінує над чоловіком, а то й побиває за його «ледачість»; жінка-мати має особливе значення в ментальності українців, чому свідченням: безліч спогадів українців про дитинство, навіяних «глибокою любов'ю до матері»; поетичні образи Шевченка та інших значних поетів, які уособлюють символ жінки-матері («Україна-Мати», «Ненька-Україна» та ін.); культ Богоматері в релігійному житті; ставлення до родючої землі і щедрої української природи мов до «доброї матері».

Все це свідчить про збереження в українській родині рис матріархального характеру. Відтак, і «норми поведінки, характер моралі, ідеал людини, настанова до життя в українця є підпорядковані нормам ієрархії вартостей – типовим для жінки, для жіночої свідомості». Звідси в українській вдачі домінують такі риси характеру як доброта, добродушність, лагідність, ніжність, м'якість, сердечність. Звідси також «втеча українця до життя в малому гурті, з сердечністю взаємин, а зате брак мужесько-здобувчої настанови до зовнішнього світу».

Досить цікавою, втіленою в художню, образну форму, є також стаття Миколи Шлемкевича (1894–1966) «Душа і пісня». Намагаючись доторкнутися до найголовнішого, що є у глибинах української душі, вчений звертається до такої характерної ознаки української ментальності як неповторна пісенність. Але, проникаючи в цю характерну рису української вдачі, ми, за словами автора «входимо в зону небезпеки», поскільки настроєва пісенність «боїться твердої ясної форми», котра вбиває настрій, що «любується в неокресленості переливів, у пливкості й мерехтливості мозаїки». Звідси потяг до малих гуртів, спільнот і втеча від більших форм, у тому числі й від держави – «індивідуалізм без індивідуальностей», філістерська свобода, степ перед переоранням його плугом. Зокрема, цей індивідуалізм проявляється в такому явищі як «отаманщина». Звідси автор формулює основне культурне завдання українців: «зрівноважити емоціональне мрійництво зусиллям і тугою творчої, формодавчої інтелігенції».

4.Визначальні характеристики української ментальності в контексті завдань сучасного державотворення. Вищерозглянутими дослідженнями, звичайно, не обмежуються пошуки глибинного розуміння української ментальності. Особливо тепер, коли можливість досліджувати вказаний феномен з'явилась не лише в учених української діаспори, а й у тих, що складають нинішній науковий потенціал України. Зацікавленість цією проблемою носить не просто науково-теоретичний характер, вона пов'язана з пошуками моделей найоптимальнішого впорядкування державно-суспільного життя в нашій країні.

Важливою проблемою, яка потребує глибокого дослідження української ментальності не лише в загальному плані, а й на локально-регіональному рівні, є проблема національного державотворення із забезпеченням кполітичної консолідації всіх політичних сил. У цьому контексті нам імпонує оптимістичний висновок українського політолога В.Бебика: «Українська ментальність, незважаючи на тривале притаємне існування українства у край несприятливих умовах, не втратила природних рис демократизму і волелюбства. А це дає підстави говорити, що українська психіка є сприятливим особистим фоном для побудови демократичного суспільства з пріоритетом загальнолюдських цінностей». Особливо якщо неупереджено поглянути на потенційні можливості українського селянства.

Видатні українці П.Куліш, С.Подолінський, О.Терлецький, М.Драгоманов та ін., звертаючи свої погляди до української сільської «громади», вбачали в ній силу, здатну здійснити корінні соціально-політичні перетворення в українському суспільстві. Свідченням життєздатності і життєдайності селянської структури є той незаперечний історичний факт, що в межах колишньої Російської і реанімованої через революцію радянської імперії

українське селянство, за умови створення сприятливих обставин, ставало найпродуктивнішою силою. Про це свідчать і досягнення українського земства, і найвищі успіхи в Україні Столипінської аграрної реформи, і, нарешті, досягнення українських колгоспників.

Незважаючи на глибокі соціально-економічні і політичні зрушення, люмпенізацію, пролетаризацію і маргіналізацію українського селянства, характерна ознака його ментальності -- психологія працьовитого господаря, хлібороба з його одвічним потягом до землі, наближеним до містично-релігійного, здатність навіть за найнесприятливіших умов знаходити різноманітні індивідуальні й громадські форми раціонального господарювання. Однією з визначальних рис становлення і розвитку українського етносу є також, на одностайну думку вчених минулих і нинішніх часів, потяг до суспільної і особистісної свободи. Саме завдяки цьому потягу в українській ментальності сформувалась надзвичайна жадоба до суспільної свободи, стихія вільної самодіяльності особистості, природний демократизм, які повсякчас спонукають до утворення різноманітних місцевих форм самореалізації на локально-суспільному та особистісному рівнях.

Незалежна особистість – а саме вона є однією з умов створення дієвої системи місцевого і регіонального самоврядування – в Україні ніколи не розчинялась у масі, не була сліпою виконавицею чужої волі. Зрештою, сам факт виникнення козацтва в Україні є свідченням величезних потенційних можливостей українського народу, який спромігся досягти свободи і самовизначення в умовах бездержавного, залежного існування і витворити самоврядну військову структуру, що протягом тривалого часу виконувала функції державного утворення.

Відсутність в українського народу можливостей жити самостійним державним життям спричинила також до витворення ним упродовж століть неповторної системи звичаєвого права, яке стало компенсацією за відсутність чітко структурованих державно-правових інституцій. Внаслідок цього постає народна правосвідомість, народжена неповторною і самодостатньою системою звичаєвого права, спроможна в усі часи утверджувати право на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання. Її утвердження, на думку В.Бебика, пов'язане, з довготривалим впливом колективного стресу (революції, війни, стихійні лиха), завдяки якому національна психіка виробила відмінні від звичайних державотворчих процесів (характерних для більшості європейських держав), «психічні, соціальні, а згодом і правові норми регуляції суспільного життя».

Завдяки неповторним особливостям формування українського етносу, в національній ментальності набуває сили також психологічне несприйняття народом деспотичного характеру центральної влади, будь-якого насилля у сфері його особистих і суспільних прав, усвідомлення своєї сили і незалежності, потяг і здатність до громадсько-політичної творчості «знизу», енергія в захисті прав на самовпорядкування свого життя. Підтвердженням стійкості даної потенції є найперше те, що практично жоден з українських конституційних проектів аж до останнього не орієнтується на централістичний суспільно-політичний устрій.

Підсумовуючи все вищесказане, слід зазначити, що відродження української нації, сучасний процес державотворення в Україні потребує насамперед нестандартного осмислення минулого, глибоких наскрізних історико-політологічних досліджень суспільних процесів. І особливо це стосується досліджень з питань осягнення українського менталітету, значення яких пов'язане з необхідністю знати хто ми є, аби будувати державу, адекватну владі українського народу.

Література:

- 1.Кусов В.Г. Категория ментальности в социологическом измерении // Социологические исследования. – 2000. -- № 9. – С. 132 – 143.
- 2.Стражний А.С. Украинский менталитет. – К.: Изд-во Подолина, 2008.
- 3.Вілсон Е. Українці: несподівана нація. – К.: «К.І.С.», 2004.
- 4.Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. – К.: «Обереги», 2003.

5. Воропай О. Звичаї нашого народу. – Харків: «Фоліо», 2005.
6. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. – К.: «Либідь», 2001.
7. Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2004.
8. Українська душа. – К., 1992.
9. Рудакевич О. Ментальність і політична культура української нації // Розбудова держави. – 1995. -- № 1. – С. 26 – 30.
10. Дем'яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців // Людина і політика. – 2001. -- № 1. – С. 93 – 100.

Теми рефератів:

1. Особливості національного менталітету Росії і України: порівняльно-політологічний аналіз.
2. Політичний менталітет та його вплив на суспільно-політичний розвиток.
3. Українська ментальність і державотворчий процес.

Практичні завдання:

1. Проаналізуйте найяскравіші прояви впливу національного менталітету в історії України.

2. Познайомившись із наведеними в лекції концепціями українських вчених, складіть і запропонуйте до обговорення власний варіант узагальненого політико-психологічного портрета українця.

3. Прочитайте працю Миколи Костомарова «Две русские народности» і вкажіть на сучасні ознаки національного характеру росіян і українців.

4. У ХУІІ ст. французький інженер Боплан, який здійснив детальний опис України, писав про українців: «Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя: саме через це вони такі схильні до бунтів та повстань проти місцевих вельмож, як тільки відчують утиски. Поза тим усім це люди віроломні, зрадливі, підступні, яким довірятись можна, лише добре розваживши.

Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі, а швидше нерозважливі, бо не дорожать власним життям...

Вони високі на зріст, жваві, енергійні, люблять ходити в гарному одязі... відзначаються міцним від природи здоров'ям.

Немає серед них також жодного, якого б віку, статі чи становища він не був, хто б не намагався перевершити свого товариша у пиятиці і гульні.

...Всі вони досить розумні, але зосереджуються лише на корисному і необхідному, головним чином на тому, що пов'язане з сільським життям... їм доволі, коли є що їсти і пити».

Проаналізуйте наведений фрагмент і спробуйте довести або заперечити названі Бопланом характерні риси української ментальності.

5. Охарактеризуйте сучасну політичну ситуацію в Україні і спробуйте визначити ступінь впливу національного характеру на політичну поведінку еліти і масового суспільства.